

*Употреба на звателни форми като обръщение
в чешкия и българския език*

Ирена Манкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статья посвящена проблеме обращения в болгарском языке в сопоставлении с чешским. Цель проведенного исследования – рассмотреть в сопоставительном плане состояние и употребление обращений в болгарском и чешском языках, а также выявить их лингвистические особенности с учетом специфики всей категории. Особое внимание уделяется специфике падежа. Представлены основные позиции авторов, занимавшихся данным вопросом.

This article introduces the topic of forms of address in Bulgarian in comparison to the Czech language. In this research we provide a comparative analysis of the conditions and patterns of use of forms of address in Bulgarian and Czech by revealing the linguistic particularities, starting with the specifics of the category. The text also touches upon the specificity of the Vocative case. The authors' ideas relating to the issues of the status and use of this case are outlined.

Key words: Bulgarian, Czech, forms of address

Ключови думи: български език, чешки език, обръщения

В българската лингвистика съществуват редица спорни въпроси, отнасящи се до характера и класификацията на звателните форми (ЗФ) в съвременния български книжовен език. Проблематиката, свързана с тях, е актуална и на нея са посветени редица разработки. Въпреки това някои основни въпроси, отнасящи се до ЗФ, остават все още недостатъчно добре изяснени, особено когато става въпрос за съпоставката между чешкия и българския език, като крайната цел на такава съпоставка е коректният превод. Това е и причината да се спрем на този проблем.

В предложеното изследване си поставяме за цел да разгледаме в съпоставителен аспект състоянието и употребата на обръщения в българския и в чешкия език, като при разкриването на лингвистичните им особености изхождаме от спецификата на категорията. Разгледана е и спецификата на падежа и са изведени основните тези на авторите, занимавали се с този въпрос.

Задачата е да се установят приликите и разликите в употребата на звателния падеж в двата езика и има ли сходство в заменянето му с номинативните форми, сходство в образуването, сходство в изведените формули.

Обект на изследването са обръщенията, формата, функцията и употребата им. Примерите са ексцерпирани от четири произведения в оригинал и в превод (срв. по-нататък в т. 2), с цел да се съпостави развитието на обръщенията отчасти и в диахронен аспект през последните около 100 години. Произведенията са подбрани по това, че във всяко от тях често се имитира устна реч. Езиковият материал е допълнен от българо-чешкия и чешко-българския паралелен корпус към Чешкия национален корпус (Паралелен корпус – InterCorp).

1. В български език от началото на миналия век е обект на лингвистични наблюдения явлението, формулирано като *отстъпление на вокативната пред общата форма*. Тази тенденция характеризира и други славянски езици, като руски, словашки, долнолужишки и словенски, където вече не се употребяват обръщения в ЗФ, а в белоруски неговата употреба вече не се смята за част от книжовната норма (Ницолова 1984: 45). Смята се, че замената на вокативната с номинативна форма се разпространява под влияние на преводната литература от западноевропейските езици, в които ЗФ не съществува. Най-ранно и повсеместно в българския е отпадането на ЗФ при личните имена на жени, завършващи на *-а*, които в звателна форма би трябвало да окончат на *-о*: *Мария – Марийо, Елена – Елено*. Днес тези форми се възприемат от повечето българи като експресивно (негативно) маркирани, когато са употребени като обръщение. Името може да се използва като обръщение в общата си форма (*Милена, Петя, Десислава*) или в съкратени или умалителни форми (Ницолова 1984: 45).

В чешкия език ЗФ е жива категория, съществуваща в писмения и в говоримия език, а формите на падежа са стабилни, т.е. няма възможност за заменяне на окончанията. Често обаче се наблюдава замяна на вокативната форма с номинативна след *rane*, като това обръщение все още се смята за разговорно.

При съществителните имена от мъжки род в българския език, както и в чешкия език напълно се е запазила ЗФ. Употребата на вокатив в много от случаите е задължителна. Л. Андрейчин обръща внимание на факта, че „в български и руски език тази форма има различна съдба в сравнение с останалите падежи“, като „това показва, че тя не може да се разглежда наравно с останалите падежи“ (Андрейчин 1978: 244).

Основната функция на падежите е да изразяват връзките в изречението, но според някои чешки учени (Травничек 1951) вокативът и сам може да се смята за изречение. Подобно трърдение може да бъде обосновано единствено от факта, че е отделено със запетая. Основна функция на вокатива е да изразява обръщение към адресата или посредством избраното обръще-

ние да дава оценка за адресата (*pane doktore, můj Pavle, Aliku...; náfuko – надувко, tušáku – мишок, plavajzníku jeden – гад такъв*). Затова се употребява главно при названия на лица или на животни. (Карлик, Некула, Русинова 1995: 235).

Не е изключена и употребата на звателна форма при неодушевени съществителни, но в този случай те са опоетизирани: ч. *Horo, horo, vysoká jsi; Čechy krásné, Čechy mé; Větríčku, ochlad' mi líce, Obušku, z pytle ven!*(примери по Карлик, Некула, Русинова 1995: 235) б. *хубава си, моя горо; обичам те, мое мило Отечество*.

През 1923 В. Матезиус отбелязва, че в чешката разговорна реч вокативът често бива замества от номинатив: *pane Novák* вместо *pane Nováku*, а понякога явлението е допустимо и в книжовния език, в случай че искаме да избегнем редувания на съгласни: *pane Němec, pane Vintr*, вместо книжовното *Němče, Vintře* (Матезиус 1923). При други словосъчетания, съдържащи собствено име, употребата на ЗФ е задължителна: *Mistře Vydro, poslanče Burdychu, předsedo Adamče*. За субстандартно се смята обръщението *pane doktor, pane ředitel*, а при женските имена *teta*, но същевременно единствената възможност при съществителното *holka* е *milá holka*. Освен това именителният падеж (ИП) бива предпочитан вместо звателен и във военната, затворническата, спортната реч: *Vojín Cibulka! Novák, nastup!* (Карлик, Некула, Русинова 1995: 235).

И в българския език, както и в чешкия, ЗФ поема една от функциите на ИП – да назовава, но освен това и да предупреждава, т.е. говорещият се обръща към някого или към себе си. Школската дефиниция (Травничек 1951) твърди, че със звателната форма „викаме“ (*Pátým rádem voláme*). Оттук се поражда и предикативният характер на вокатива – самата ЗФ се схваща като изречение – едносъставно именно изречение, или участва в сложно изречение (*Václave!; Václave, počkej!*). Тези изречения се различават от едносъставните номинативни изречения, защото чрез ЗФ говорещият не само нарича, но и привлича вниманието на някого към себе си или към нещо в близост до говорещите (идващ влак, кола и т.н.), т.е. изказването зависи от съпътстващите го обстоятелства или от по-широките дискурсни условия (Травничек 1951: 634).

Ценно е наблюдението на Фр. Травничек, според което ако ЗФ е свързана със следващо изречение – с или без собствено предикативно значение, звателната форма има функцията единствено да привлече вниманието на адресата, защото основното значение е изразено от следващото изречение, например: *Václave, počkej!* ‘Вацлаве, чакай!’, *hoši, tiše* ‘момчета, тихо’ – *hoši, buďte tiší...; Václave, na!* ‘Вацлаве, на!’ – *Václave, vezmi si to.* ‘Вацлаве, вземи го.’ Но и в тези случаи вокативът се разглежда като самостоятелно изречение. Доказателство за предикативността на ЗФ е фактът, че в чешкия език енклитиките в следващото изречение се поставят

на второ място: *Václave, šetři se...* ‘Вацлаве, пази се...’ Ако вокативът не е самостоятелно изречение, частицата *se* би била веднага след обръщението: **Václave, se šetři*. (Травничек 1951: 634)

Обръщението в чешкия и в българския език може да бъде маркирано и с промяна на интонацията, като в писмената реч винаги се огражда със запетаи. То е пряко свързано със значението на следващото изречение, като двете не са зависими едно от друго. ЗФ може да се разглежда и като самостоятелна част на едносъставното изречение. По правило в чешкия език се произнася с повишаване на гласа и се отделя с пауза, а в устната реч може да се маркира и с удължаване на последната гласна, особено при по-голяма дистанция между адресанта и адресата.

Най-слабо изследвани в българския са т. нар. пресемантизирани обръщания¹ в ЗФ. Става въпрос за формите, които не са истински адресативни изрази, но от морфологична гледна точка могат да приличат на такива. В някои чешки изследвания те се споменават, като се имат предвид обръщания или възклицания от типа: *Ty vole, ty brďo*, които се използват в неформални ситуации в субстандартен код. Това не са неучтиви форми, те се употребяват в много неформална среда, най-често в некнижовния чешки език: *Mně tam každěj platí víno, ty vole. Já jsem někdy taky nespokojená a prostě říkám si, ty brďo, co jako blbneš, jak dyť, už jsi toho udělala dost*. ‘Мен там всички ме черпят с вино, разбираш ли. Понякога и аз не съм доволна и просто си викам, абе, що се правиш на тъпа, вече си свършила достатъчно работа’ (Хебал-Йежерска 2013: 93). Като изконно вокативни, пентрифицирани в съвременната реч се разглеждат и междуметия като: *bože, božínku, kristepane, proboha, panenkomarja, panečku, vole, člověče* (Карлик, Некула, Русинова 1995: 235).

2. Употреба на обръщанията в избрани произведения, преводи и оригинали на чешки и български език. За изследването бяха избрани четири произведения – две с чешки оригинал и две с български, съпоставени с техните преводи на другия език: Я. Хашек. *Приключенията на добрия войник Швейк през Световната война* в оригинал и в превода на български език на Св. Иванчев; Вл. Мацура. *Комендантът* в оригинал и в превода на М. Симеонова; Алек Попов. *Мисия Лондон* в оригинал и в превода на Д. Бернщайн и В. Пасков, *Балада за Георг Хених* в оригинал и в превода на Вл. Кршиж (по-нататък само Шв., Ком., Лондон, Хен.).

Екскерпираният материал беше разделен на четири основни групи: пресемантизирани обръщания в ЗФ, обръщания при имена от ж. р., обръщания при имена от м. р. и експресивни обръщания.

¹ С този термин означаваме случаите, при които ЗФ се употребяват, без да имат функцията да привлекат вниманието на събеседник, а по-скоро като възклицания. В чешката лингвистична традиция те обикновено се разглеждат като „десемантизирани“ (Карлик, Некула, Русинова 1995: 235), но тук ги разглеждаме не като лишени от семантика, а по-скоро като изпълнени с ново съдържание.

а. Употреба на пресемантизирани ЗФ

Както вече споменахме, пресемантизираните обръщения в чешкия и българския език са слабо проучени. Ясно е, че става дума за звателни форми, които не са адресативи и не изразяват обръщение. Те са по-скоро оценъчни думи, изразяващи емоционално отношение – възклицания. Показателно е, че от избраните четири романа броят на подобни възклицания в ЗФ е значително по-малък в сравнение с останалите ексцерпирани звателни форми. И в четирите романа се срещат предимно обръщения от типа *боже, боже господи, господи, божичко, Исусе Христе* (общо едва 28 примера). Оказионализъм е обръщението *Svatý Václave* в „Комендантът“. Междуметия, изразяващи страх, предизвикващи съчувствие, или както Френстед (2005: 161) ги нарича – йерархизиращи, могат да бъдат не само обръщения към по-високопоставено лице, но и пресемантизирани вокативи от типа *Pane Bože, Otče nebeský*, където не можем да говорим за пряко обръщение към събеседник.

Подобни йерархизиращи, но пресемантизирани вокативи се срещат изключително често в романа на Хашек. Вокативи като *milostpane, Jemnostpane, vašnosti, důstojný otče, svatý otče, hraběcí milosti* (Лондон) не изпълняват ролята на обръщение към висшестоящ. Използването на йерархизиращи изрази във функцията на пресемантизирани вокативи поражда комичния ефект в романа.

При сравнението на българските с чешките източници в нашия материал се вижда, че в българските такива не се употребяват имена на светци като израз на емоция. Единствените примери за пресемантизирани вокативи, които успяхме да открием в българските оригинали, са от типа *боже господи, господи, божичко, отче* (общо 11 примера). Възклицания като *Исусе Христе, Дева Марийо, Пресвета богородице* не се употребяват в тези произведения.

Прави впечатление също, че въпреки формалната близост на двата езика, що се отнася до възклицанията – стари вокативи, преводът им е проблем за преводачите. Българското *господи* твърде често се превежда като *bože, Panebože* или *ach, bože* (едно от доказателствата, че вокативът и възклицанието са синонимни) въпреки наличието на чешки еквивалент *hospodine* (Лондон). По-експресивният израз *боже господи* пък е преведен като *probiňh* или *bože můj*, като тези изрази запазват семантичната натовареност на израза от оригиналния български текст.

По същия начин обаче в превода на Св. Иванчев на „Приключенията на добрия войник Швейк през Световната война“, чешкото *můj bože* създава същия преводачески проблем и се среща като *господи боже мой!, боже мой, о боже*. Обичайното чешко възклицание *Kriste Ježíši* се превежда двойко с *Боже господи, Исусе Христе*.

Възклицанията, които не са толкова често употребявани в изходния език, се превеждат буквално, като по този начин придобиват качеството на оказионализми и в преводния език. В този смисъл *svatý otče* е преведено като *свети отче*, *otče nebeský* като *небесни отче*, *svatý bože*, *svatý, silný* като *свети боже*, *свети кренки*, *bože dobrý* – *добри боже*, *dobrotivý Hospodine* – *милостиви боже*, но анализът на техния превод не е главна цел на нашето изследване.

За нас по-голям интерес представлява съществуването на тези форми и разликите в употребата им. В превода на Св. Иванчев *Rodičko boží* е преведено с разширение като *Дева Марийо*, *пресвета Богородице* като по този начин се увеличава експресивността на изказа. Интересен е и преводът на *божичко!!!* и *О, божичко* (Лондон), като Д. Бернщайн е избрал *panenko skákavá* и в двата случая. Славянското ни езиково чувство препоръчва да превеждаме възклицанията с други възклицания, като, както се вижда от примерите и от големия брой разминавания в тях, началното значение на ЗФ е отдавна забравено и това дава възможност на преводача да го замени с друга пресемантизирана ЗФ, която самият той намира за по-подходяща в дискурсните условия, характеризиращи оригинала.

Една доста специфична употреба на изрази, изразявали учтивост през Възраждането разглежда М. Джонова. Това са рядко употребявани в съвременния български език адресативи като: *твоя милост*, *ваша милост*, *ваши любородие* (към лица с патриотични прояви), *ваша честност* (към уважавано почтено лице), *ваши словесие* (към учител). Съществувала е и форма за изразяване на учтивост към трето лице: *негова/нейна милост*. Тя посочва, че днес подобни обръщения се използват в дипломатическите отношения: *ваши превъзходителство*, а за 3 л. ед. ч. – *негово превъзходителство*. В църковната йерархия също съществуват определени обръщения в зависимост от сана на свещеника: *ваши преподобие*, *ваши преосвещенство* (Андрейчин 1967, цит. по Джонова 2014: 124).

В разговорната реч някои от посочените обръщения, особено тези, които вече не се употребяват, се използват за изразяване на иронично отношение към слушателя, като често се използва и транспонираната форма за означаване на адресата в 3 л. ед.ч. *О, негова милост благоволите да се събуди!* (Джонова 2014: 125). От нашите примери подобна употреба открихме единствено в романа на Хашек, където има изрази като *milostpane*, *vašnosti*, *milostpaní*, *jemnostpane* и всички тези ЗФ са преведени на български език с *ваша милост*.

б. Употреба на обръщения в ЗФ при имената от ж. р.

Вече цяло столетие е обект на наблюдения развитието на ЗФ в българския език при имената от ж. р. Повечето учени говорят за интелигентност на речта, образованост, като определят употребата на старите вокативи в

ж. р. като неизискана под влияние на руски и западни модели на обръщения към жените. Под такова влияние се оказва българският народ заедно с интелигенцията му, а в това число и писателите, отбелязва напр. Хр. Първев (Първев 1968).

ЗФ в българския език обаче не е мъртва. Българският език единствено в стремежа си към „интелигентност“ с времето е променил някои от изконните окончания, главно окончанието *-o*, което е осъзнавано като грубо и неизискано. Въпреки това езикът ни хитро се е измъкнал от употребата на това „неизискано“ окончание, като го е заменил с по-изисканото *-ке*, същевременно имената на „по-изисканите“ хора също са се изменили и днес имена като Пена, Гана, Вера и т.н. са нетипични. Днешната езикова действителност предоставя достатъчно материал, въз основа на който можем да твърдим, че проблемът на ЗФ при собствените лични женски имена се усложнява както от езикови, така и от извънезикови фактори. Например окончанието *-o* в исторически план характеризира ж. р., защото произхожда от праславянските *a*-основи, докато *-e* се е превърнало в особеност на м. р., защото произхожда от *o*-основите. Но от праисторическите, а и в историческите времена м.р. се свързва с положителното начало, а ж.р. се смята за отрицателна характеристика, дори в северозападните български говори обръщението с *жена* се използва като обида. От такава гледна точка замяната на окончанията може да се разглежда като проява не само и дори не толкова на чуждоезиково влияние, а по-скоро на собствени семантични трансформации, в най-лошия случай подпомогнати от чуждо въздействие (Младенов 1979: 249).

От казаното дотук е ясно, че се предпочитат гальовните форми на *-ка*, като по този начин говорещият лесно може да образува и ЗФ с *-ке*, което не е смятано за грубо, напротив – придобивайки признака гальовност в съчетание с вокативната форма за м. р., тези форми звучат по-изискано и могат да бъдат приети от обществото и от езиковедите. Все още обаче не е разрешен проблемът, че този признак маркира прекомерно фамилиарно поведение, което не е подходящо за всички случаи. Тогава очевидно се прибегва до неутрални форми като *госпожо*.

За разлика от проблемите в българския език, които поражда ЗФ на имената от ж. р., в чешкия тези форми са здраво утвърдени и, в случай че бъдат изпуснати или неправилно употребени, това означава единствено недостатъчно владение на нормите на съвременния чешки език.

Спорът за статута на ЗФ на имената в ж. р. в българския език неминуемо води до сериозни проблеми за преводачите, особено когато става въпрос за превод от чешки на български. В ексцерпираниите източници се наблюдават примери за опити на преводача да избегне употребата на каквато и да било ЗФ в български, като замени словосъчетание с основна дума в ж. р. с друго в ср. р. По този начин *milá dcero* в превода на Св. Иванчев става *чедо мое*.

В същия превод обаче обръщенията към жените запазват окончание *-о*, като по този начин преводът придобива автентичност: *Маржено, госпожо Мюлерова, милостива госпожо, бабо, сирено, жено, майко*, а умалителните ЗФ с наставка *-ка* и завършващите на *-ице* получават звателното окончание *-е*: *Анинке, госпожице, майчице, Боженке, царице*. По същия начин в „Комендантът“ умалителните женски имена при превод на български получават окончание *-е*: *Анушке, сърничке*.

Интересно е, че в чешкия език обичайно се употребяват формули от типа *госпожо + професия* или *длъжност*, която лицето от женски пол изпълнява. Такъв пример намерихме и в романа на Хашек: *paní hostinská*. За българския език подобна формула не е характерна, освен в случаи като *госпожо директор*. Затова Св. Иванчев е заменил тази формула с много по-често срещаната в българския език *госпожо + фамилното име*. Така *paní hostinská* в превода става *госпожо Паливецова*.

По-добре изпъкват тези разлики при обратния превод, където българските писатели не са повлияни от чешките норми при превод. Поради тази причина срещаме обръщението *Боженка, Силвия* (Хен.), *Вера, Тина, Надя, Вероника, Нина* (Лондон). Първите два примера са от „Балада за Георг Хених“, където обръщението *Боженка* е част от изграждането на образа на чужденеца чех. Останалите примери обаче са от „Мисия Лондон“, където не можем да кажем, че всички персонажи са с образование и, ако следваме по-горе посоченото мнение за изисканите обръщения, бихме очаквали всички те да са *Веро, Тино, Надьо, Веронико, Нино*. Чешките преводи и на повестта, и на романа следват всички правила на чешкия език, като не открихме разминаване в изразните средства, каквито имаше при примерите в превод от чешки на български.

Може да се твърди, че номинативните форми са много удобни за употреба, тъй като не е необходимо да се установява каква ЗФ имат, т.е. изначално ЗФ при тях е идентична с номинативната, а разликата се наблюдава единствено в интонацията. В ексцерпираниите източници открихме само два примера за подобна употреба на умалителни галовни нарицателни – *Katy*² (Шв.) и *Миче* (Лондон). И двата вокатива са транслитерирани и запазват изходната форма и в преводния език.

В българския език не всички лични имена във функцията на обръщение имат ЗФ (напр. *Теди, Катю, Кейт, Миче*), защото по произход са чужди имена или съкратени лични имена, а при други тя не се използва или се използва само маркирано с определено отношение към лицето (срв. *Петя – Петьо, Милена – Милено, Мартина – Мартино, Десислава – Десиславо*). Според Св. Иванчев (1973) вокативът е падеж, който се запазил в съвременния български език и участва в привативна опозиция с номинатива при имената.

² Екзотично обръщение, нетипично за чешкия език и препраща към немскоезична среда.

Според други автори запазването на ЗФ въпреки отпадането на падежите в български е доказателство, че тя представлява особена форма, която не изразява семантични отношения като другите падежи и няма синтактична функция в изречението: „звателният падеж вече не се смята за истински падеж, а като особена форма, която в повечето случаи не е свързана синтактично с останалите членове на изречението, а се явява странична (вметната)“ (Морфология 1983: 112).

в. Употреба на обръщения в ЗФ при имената от м. р.

Проблемът, който споменахме при ЗФ на имената от женски род – т.е. заместването им с номинативни при някои имена, съществува и при имената от м. р. в чешкия език, като това се обяснява не с опозицията „изисканост – неизисканост“ (ев. книжовност – колоквиалност), а единствено със стремеж към улесняване на комуникацията. Със същата цел в чешкия са образувани формули от типа *господине + фамилно име в номинатив (pane Novák)*, като не бива да се забравя, че тази формула все още не е кодифицирана в съвременния книжовен чешки език. Освен това обръщението в чешкия, както и в българския език може да бъде осъществено и само чрез промяна на интонацията, в писмен текст отделено със запетаи.

В рамките на официалното общуване се използват обръщения за изразяване на учтивост към адресата. Този тип обръщения най-често се коментират от гледна точка на спазването на речевия етикет при общуването или с оглед на успешното делово общуване в рамките на писмената комуникация (Джонова 2014: 138). От този тип са установените множество примери за обръщения съгласно военния устав в Шв. Може да се обобща, че адресативната формула в чешкия е *pane + заемания чин във вокатив или в номинатив*, а в българския е установена единствено формулата *господин + заемания чин в номинатив*. Няма да ни интересува преводът на званията, тъй като различните армии са приели различни термини за заеманите длъжности. Прави впечатление обаче, че различни по език длъжности на чешки (*pane doktore, pane obrarct*) в българския превод са предадени като *господин докторе*.

При обръщение към мъже употребата на ЗФ от типа на *господин министре, господин председателю* в момента са по-скоро архаични, по-типична е употребата на обръщения от типа на *господин министър, господин директор* със съществителни в обща форма (Джонова 2014: 139). В изследвания материал в рамките на официалната устна реч се срещат и двата типа обръщения, като преобладават обръщенията към мъже в обща форма: *господин щабарцт, господин комисар, господин тъмничар, господин фелдфебел, Господин посланик*.

Внимателното проучване на военните длъжности не можа да ни даде отговор на въпроса защо някои от званията се употребяват единствено във

вокатив, при други употребата е смесена, трети се срещат единствено в номинатив, напр.: *pane hauptan/ pane hauptane* (господин капитан), *pane šikovateli/ pane šikovatel* (господин фелдфебел) (Шв.) Възможно е тази смесена употреба да е само част от ироничното отношение на Хашек към войната и армията, или пък да е отражение на не напълно унифицирана езикова практика в немскоезичната, но многонационална австрийска армия.

Често когато обръщението стои в началото на изказването то съдържа и прилагателно в ЗФ, както в следния пример: *Уважаеми проф. Вълчев, благодаря за добрите думи, които казахте!* Възможна е и употребата на обръщение от типа на *госпожо Професор, господин Декан*, в което вместо с фамилното си име лицето е означено със своята академична длъжност: *Заповядайте да отговорите, господин декан*³. Съществуват и обръщения, които много приличат на посочените, но имат съвсем друг характер.

М. Джонова говори за това, че в българския език в някои семейства се срещат обръщения, в които съпругата се обръща към своя съпруг с фамилното му име или когато говори за него, употребява само неговото фамилно име (вместо личното му име): *Делев, хайде да си тръгваме*. В тези случаи употребата на фамилното име не е свързана с маркирането на несиметрични отношения, официалност на обстановката или непознатост между комуникантите (Джонова 2014: 129). Изследваният емпиричен материал показва обаче, че обръщение, в чийто състав присъства единствено фамилното име на адресата, е често срещано и в чешкия език. Обръщението *Švejku* е употребено сто двадесет и един пъти, докато *pane Švejku* едва четири, а в превод на български е запазено като *Швейк* и *господин Швейк*. Подобни примери открихме не само за *Швейк*, но и за други персонажи: *Řepo, Baloune, Kunerte, Chodounský, Georgu Henychu, Sladkovský, Sabino, Brunnere, Friči*, като последните три примера са от „Комендантът“ и преводачката е предпочела да запази по-типичната за българския език форма: *господин + име: господин Брунер, господин Фрич*. Останалите примери са преведени на български по следния начин: *Ржепа, Балоун, Кунерт, Ходонски, Георг Хених, Сладковски, Сабина*.

Повечето от обръщенията в „Комендантът“ спазват книжовната норма, тъй като действието се развива през Възраждането – по времето на създаването на съвременния книжовен език. Затова адресативните форми при имената от мъжки род най-често са *pane + име или длъжност в звателен падеж: pane Pepi, pane Brunnere, pane Friči, pane rytmistře, Pane hrabě, pane doktore, pane studente, pane Josefe, pane filozofe, pane kolego, pane důstojniku*.

Често срещано обръщение е умалително-гальовната форма *Fričku* (среща се седем пъти в романа), която е преведена като *Мили ми Фрич*. Известно е, че подсъзнателно приемаме малките неща за свои, и по този

³ Примерите са по М. Джонова (Джонова 2014: 129).

начин умалителността и гальовността приписват на обекта и признака свойскост. В българския обръщения, които съдържат притежателно местоимение, са много характерни: *драги ми Фрич* (като превод на *milý Friči*), *Драги мои Марин*, *Мили мои колега Марине* (*Drazí moji Marine*, *Milí moji kolego Marine*) (Хен.).

Според М. Джонова употребата на обръщенията в устната официална реч е свързана както с изразяване на учтивост към слушателя, така и с регулирането на отношенията между събеседниците в диалога – с даването и вземането на думата. Често обръщенията в официалната устна реч са задължителни поради необходимостта адресатът да бъде отличен сред множеството от слушатели, да бъде назован обектът на съждението (Джонова 2014: 157).

В „Балада за Георги Хених“ героите се обръщат към майстора на цигулки с *бедни Георг Хених*, *Георг Хених*, *Майстор Георгу!*, *майстор Георг*, *Бай Георги*, *дядо Георги*, *Георг Йосиф Хених*. Част от тези обръщения са много типични и за чешкия език, така че сравнението с превода потвърди очакването, че ще се запази обичайната за чешкия ЗФ: *Georgu Henychu*, *mistře Georgi!*, *mistře Georgu*, *Georgu Henychu*, *Georgu Josife Henychu*. В обръщението *бедни Георги Хених* прилагателното е изпуснато в превода, а типичните за български обръщения *бай Георги* и *дядо Георги* са преведени като *pane Georgi*, като *дядо Георги* всъщност е най-често срещаното обръщение в повестта – двадесет и четири пъти. На български това обръщение изразява привързаност към субекта, съкращаване на дистанцията между комуникантите, докато на чешки *pane* е по-скоро изразител на дистанция, която говорещият сам определя.

В същата повест авторът изгражда образа на чужденеца, говорещ български, като в говоренето му се наблюдават редица нарушения на граматичните, словоредните и синтактични правила. Интересно е, че Виктор Пасков е предал голяма част от грешките, в този смисъл и от изграждането на образа, именно чрез погрешно образуваните ЗФ или замяната им с номинативни: *Марин*, *майстор Марин*, *Виктор*, *цар Виктор*. На чешки тези имена е невъзможно да бъдат преведени, или по-точно транслитерирани със запазване на номинативната форма и затова преводачът е избрал да ги преведе с граматически погрешна ЗФ: *Marině*, *mistře Marině*, като за съжаление не е успял да запази същата форма *Виктор* и вокативният еквивалент на чешки е *Viktore*. Последният от горепосочените примери (*цар Виктор*) е преведен по по-разпознаваем за чешкия читател начин *králi Viktore*. В същото писмо до Виктор обаче старият майстор на цигулки вече използва правилно ЗФ *Марине* и *Викторе*, като на чешки са преведени с правилно употребени ЗФ, съвпадащи в случая с българските: *Marine*, *Viktore*.

Проблем за преводача представляват и умалителните гальовни форми, за които вече стана въпрос. Те, както и значещите имена, имат оп-

ределена конотация за носителите на всеки език. В „Балада за Георг Хених“ хипокористичното обръщение *Ванко* намалява дистанцията говорещ – слушаш, докато в превода същото обръщение е *Ivane*, което увеличава тази дистанция, но пък за сметка на това е прозрачно като едно от най-често срещаните имена в България, докато *Ванко* би било етимологично неясно за чешкия читател и няма да показва връзката с официалната форма *Иван*.

Проблемът за превеждането на значещите имена е широко застъпен и много изследван. Все така трудно е обаче тези имена да се преведат така, че да събудят сходна конотация и у читателя на преводния текст. Романът „Мисия Лондон“ е претрупан със значещи имена и това е направило задачата на Д. Бернщайн изключително трудна. Успяхме да открием само един пример за пропускане на име и негова замяна с универсалното разговорно десемантизирано обръщение *vole* – при обръщението *Батъка* (всички останали употреби на *vole* в текста са еквиваленти на други обръщения възклицания: *мой човек, бе, тич, човек*). Д. Бернщайн е превел всички значещи имена, като обръщението са изключително комични и забавни за читателя: *господин Халваджиев – pane Skyslomlíkove, Пуйчев – Zpracalove, Кишев – Břečko*.

Р. Ницолова обръща внимание на квалификационно-оценъчните обръщения, които ще разгледаме по-долу, като обобщава, че голяма част от тях приемат и показателно местоимение интензификатор на български език (Ницолова 1986: 120, цит. по Джонова 2014: 126). В „Мисия Лондон“ обръщението към главния герой Баничаров се среща като *Баницо такава* – преведено е като *Polívko přesolená*, а по-нататък в текста обръщението без интензификатор е *Polívkáči* или *Polívko nedosolená*, като вторият пример се среща два пъти в този текст.

В същия роман са често срещани и имена от м.р. от чужд произход. Характерно за тях е, че в български те се транскрибират и се пишат така, както звучат. Чешкият език, както и полският, запазват оригиналния правопис на имената, като при тези имена се наблюдава колебание в ЗФ, както и в парадигмата на повечето от тях. Така обръщението към детектива: *Детектив Колуей* е *Detektive Collway*, а обръщението към него при употреба само на фамилното му име е: *Колуей – Collwayi*. Можем да кажем, че в първия случай, употребата на *детектив* (длъжност) + *име* в ИП е знак за неуважение и употребата му е маркирана семантично, докато при втория случай употребата е повлияна от предписанията на военната служба, където обръщението е само по фамилия. В този случай на чешки е невъзможно да се избегне употребата на вокатив. При обръщението *Мистър Ръдърфорд* не открихме такова колебание. Употребено е три пъти в целия текст, като и трите пъти е преведено с *Pane Rutherforde*. При изписването на чуждите имена в чешкия е проблематичен правописът им, особено при

тези, които би трябвало да получат окончание *-е* във вокатив, а номинативната им форма по начало има флексия *-е*: *Дейл*, което се изписва *Dale*, в чешки преминава с оригиналния си правопис, но това е и ЗФ при него и би следвало да се прочете и изговори като *Дейле*.

г. Употреба на експресивни вокативни обръщения

Р. Ницолова (1984: 43–45) посочва три вида обръщения според значението им: 1) обръщения-частици (неноминативни обръщения), които не назовават адресата, а само насочват към него (*хей, бе, бре, ма, мари*). 2) обръщения, назоваващи адресата номинативно; *госпожо Костова, чуваме ли се*; 3) обръщения, които приписват на адресата някакъв признак или комплекс от признаци, най-често с оценъчен елемент – квалификативно-оценъчни. „При обръщенията с оценъчен характер контактната функция остава на заден план, засенчва се от квалификацията и оценката на адресата от страна на говорещия. Има основание този вид обръщения да се смятат за знак за съдържаща се в семантичната структура отделна пропозиция с перформативен глагол „смятам“ (Ницолова 1984: 44). Употреба на обръщение като *тъпанари, идиоти с идиоти, сиамски слоне, хаймана, пърчо, гад, дървници с дървници* и др. съдържат такава отделна пропозиция „Смятам някого за някакъв“.

Често квалификативно-оценъчните обръщения съдържат освен съществително с оценъчен елемент в значението си и показателно местоимение интензификатор, което словоредно стои след съществителното име, както е в случая с *оръфляци такива* (Ницолова 1986:120). В чешкия език подобен интензификатор е личното местоимение за второ лице единствено и множествено число: *ty/vy*. Налице са много примери от Шв.: *vy tořské prase*, преведено като *морско свинче такава*, *vy kluci pitomí*, преведено като *хлаци прости*, *vy uličníci* – *уличници такива*, *pitomci* – *идиоти такива*, *Vy pacholci* – *жалки разбойници*, *parchanti* – *мръсници такива*, *vy chlape pitomá* – *идиот с идиот*, *ty vole*, *ty zvíře jedno* – *дурак с дурак, животно такава*.

Правят впечатление някои адресативи, които се срещат както в основната си форма, така и с окончания за звателен падеж. Така например обръщението към фелдфебела в превод е: *господин фелдфебел*, докато в оригиналния текст на Шв. открихме две форми, изразяващи обръщение: *pane šikovateli* и *pane šikovatel*, като второто обръщение нарушава книжовната норма за образуване на звателен падеж в чешкия език (но съответства на субстандартното обръщение с *pane* + зв. *пад.*), докато първият пример съответства на това правило, където и двете думи от словосъчетанието са приели вокативно окончание. Нарушението на правило обикновено води до изразяване на някакъв вид експресивност, или в случая може би на субстандартна комуникация.

Впечатление прави и наличието на голямо разнообразие от преводни еквиваленти най-вече при експресивните адресативи, тъй като те са много по-зависими от разговорната реч, а и са обусловени не толкова семантично, колкото дискурсно. Така например обръщението *bestie* е преведено като *маймуна такава* и *дяволе*. А. Данчев постулира това явление като „ветрило на функционалните еквиваленти“, като въвежда и понятието „доминантен функционален елемент“. Той дефинира понятието ветрило на функционалните еквиваленти като по-широко от понятието парадигма на преводните варианти, понеже първото включва елементи от двата езика, докато второто – само от единия език и това е целевият език. Според А. Данчев доминантният функционален еквивалент играе много важна роля при разширения модел за съпоставителен анализ. При близкородствени езици например предлозите се превеждат с предлози, съществителните със съществителни и т.н. (Данчев 2001:107). Така в горепосочения пример *bestie* бихме очаквали да се преведе единствено с *дяволе*, но тъй като преводът на експресивна лексика е много по-свободен и обусловен функционално, авторът е предпочел употребата на съществително с показателно местоимение, изключително характерна за българския език.

Най-широко разгърнато ветрило от преводни еквиваленти открихме в употребата на експресивната и разговорната лексика. Думата *kamarád* има два речникови еквивалента в българския, представени в двутомния чешко-български речник – *другар, приятел* (Иванчев 2002). В превода на Св. Иванчев открихме осем еквивалента, някои от които са употребени повече от десет пъти: *приятелю, братче, брат, приятелче, байно, братко, колега* или пък обръщението изобщо е изпуснато. В „Мисия Лондон“ е използвана съкратената разговорна форма на *kamaráde – kámo* за превод на *братле*.

По същия начин оценъчното обръщение *mizero* е преведено на български като *негоднико, негодник неден* или само *негодник*. И докато пейоративното обръщение *mizero* има три еквивалента, *chlape* в единствено и множествено число и производното му *chlapečki* имат общо осем еквивалента в превода на български, като сред тях е и превод, състоящ се от цяло изречение: *Гледай какъв сте човек и вие*. Останалите еквиваленти са *негодници, мизерници, идиот, момченцето ми, момче, негодник, негоднико*.

Б. Норман обръща внимание на специфично явление в българския език. Той определя като характерни оценъчните (пейоративни) фразеологизми с повторение на думата (Норман 2009: 19). Така *chlape* в един от преводите приема еквивалента: *негодник с негодник, уу blbouni pitomí* е преведено със същата конструкция – *идиоти с идиоти, hajzliku – лайнар с лайнар, holotsci – дръвници с дръвници, уу kluci pitomí – диванета с диванета, pitomče – простак с простак, dobytku – говедо с говедо, уу dobytku jeden – говедо с говедо, bestie – животното му с животното, ту raviáne jeden, ту velbloude – павиан с павиан, камила с камила*. Ако сравним по-

сочените дотук примери с примерите за вокативи от м. р., където наблюдавахме скъсяване на дистанцията чрез притежателното местоимение в първо лице – *ми*, можем да сметнем употребата на притежателно местоимение за трето лице единствено и множествено лице за увеличаване на тази дистанция. Всички примери за повторение на оценъчните думи в нашия материал са единствено от Шв.

За експресивните ЗФ в българския, както и в чешкия е много характерна инверсията, като прилагателното име следва съществителното и невинаги преводът следва буквално оригинала: *vy kluci pitomí* е преведено и като *тъпанари*, и като *хланащи прости*, *vy blbouni pitomí* – *идиоти с идиотии*, и обратното *ničetové* – *нищожества недни*, *mizero* – *негодник неден*, *kopele* – *ty svině podrazácká*, а може и да съвпадат: *svině betlémská* – *свиня витлеемска*.

В чешкия език е характерно и несъгласуване по род при експресивните обръщения: *ty dědku stará*. Явлението не е характерно за българския език и затова Св. Иванчев го превежда като *старо плашило*, или в случая на *dědku mizerná* – *плашило такова мизерно*, използвайки инверсия и интензификатор. Преводът на *kluku maďarská* пък е *унгарски дяволе*, където лексикалната замяна се появява поради липса на възможност да се изрази достатъчно точно експресията на изходното изказване. Характерна за подобни изказвания е именно инверсията – от изследвания материал става ясно, че тя се появява само при несъгласуване по пол. В примерите за ср.р. инверсия няма – *černý prase* – *набожно черно прасе*, *hnusný stvoření* – *гнусно нищожество* (първият пример е от Шв., а вторият – от Лондон).

Интересни се оказаха и често срещаните в чешки обидни обръщения, изразяващи вербална агресия, но в учтива форма за множествено число. Необходимо уточнение е, че става въпрос за обръщение към едно лице. Например: *vy chlape pitomá*, преведено като *идиот с идот*, *vy dobytku jeden* – *говеда с говеда*, *vy jeden siamskej slone, nemyslíte*, преведено на български като *сиамски слоне, защо не мислиш*, *vy mořské prase, co si asi ted' myslíte* – *морско свинче такова, как ми се иска да зная какво си мислите сега* (Шв.). Такива обръщения са много характерни за чешкия език и представляват проблем за преводача на български език, тъй като са силно маркирани. Натоварени са не само с агресия от страна на адресанта, но и със силна ирония. Употребяват се с лично местоимение за второ лице множествено число и числително бройно – един (за идентифициране на адресата). Глаголът също е във второ лице множествено число, а вокативът е в единствено, като при употреба на прилагателно име се наблюдава и несъгласуване по род със съществителното име. На български са преведени или чрез повторение (*говеда с говеда*), или с показателно местоимение (*морско свинче такова*), а глаголът е спрегнат във второ лице единствено или множествено число.

Такива примери обаче открихме само в Шв. В романа прави впечатление днес рядко срещаंना архаична ЗФ за трето лице множествено число, аналог на немската норма за изразяване на учтивост: *Vodpustějí, pane šikovatel*. Преводният еквивалент е *Прощавайте, господин фелдфебел*, където глаголят на чешки е в 3л. мн.ч., а на български е преведен във 2л. мн.ч., тъй като българският читател не би разпознал глагола в трето лице мн. ч. като учтива форма.

Заклучение

Можем да направим извода, че вокативът в българския и чешкия е морфологична категория, която може да изрази обръщение в книжовния и в говоримия език. Известно частично разколебаване на формалните показатели обаче води и до редица проблеми и нарушения на граматичната форма в двата езика и до съответните преводачески трудности при предаване на съответните адресативи. Процесът на формално разколебаване е по-напреднал в българския език, отколкото в чешкия. Специфични само за чешкия език са употребите на несъгласувани по род експресивни съчетания от съществително и прилагателно име с експресивна функция, употребите на обиди в учтива форма за 2л. мн.ч. като оценъчни обръщения и използването на формата за 3л. мн.ч. по модела на немските форми за учтивост. Потвърди се очакването за широко разгръщане на ветрилото от преводни еквиваленти при субстандартната и експресивната лексика и в двата езика, както и относително свободната им замяна в превода в зависимост от усета на преводача.

Библиография

- Андейчин, 1978: А н д р е й ч и н , Л. Към въпроса за аналитичния характер на съвременния български език. – В: Пашов, П. *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, 1978, 238–254.
- Данчев 2001: Д а н ч е в , А. *Съпоставително езикознание*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2001.
- Джонова 2014: Д ж о н о в а , М. *Граматика на учтивостта*. София: Парадигма, 2014.
- Иванчев 1973: И в а н ч е в , С в . Към въпроса за вокатива. – В: Св. Иванчев. *Приноси в българското и славянското езикознание*. София: Наука и изкуство, 1978, 107–108.
- Иванчев 2002: *Чешко-български речник* под ред на С в . И в а н ч е в . Т. 1 А–О, Т. 2 Р–Ž. София: Труд & Прозорец, 2002.
- Карлик, Некула, Русинова, 1995: K a r l i k , P., N e k u l a , M., R u s i n o v á , Z. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.

- Матезиус, 1923: Mathesius, V. Nomativ místo vokativu v hovorové češtině. // Електронно списание *Naše řeč*, 1923, VII, № 5 <<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=2022>>(07.03.2015).
- Младенов, 1979: М л а д е н о в , С т. *История на българския език*, София: Издателство на БАН, 1979.
- Морфология 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. II, Морфология*, София: БАН, 1983.
- Ницолова 1984: Н и ц о л о в а , Р. *Прагматичен аспект на българското изречение*. София: Народна просвета, 1984.
- Ницолова 1986: Н и ц о л о в а , Р. *Българските местоимения*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Норман, 2009: Н о р м а н , Б. *Лингвистическая прагматика на материале русского и других славянских языков*. Минск, 2009.
- Първев, 1978: П ъ р в е в , Х р. Звателните форми на собствените женски лични имена – В: Пашов, П. *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство. 1978, 223–237.
- Травничек, 1951: Т р á v n í č e k , F r. *Mluvnice spisovné češtiny. Část II*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.
- Хавранек, Йедличка, 1959: H a v r á n e k , B, J e d l i č k a , A. *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1959.
- Хебал-Йежерска, 2013: H e b a l - J e z i e r s k a , M. Czesi. – In: *Jak zwracają się do siebie Europejczycy*. Marcjanik, M. ed. Warszawa: Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, 2013, 89–110.
- Швехлова, 1994: Š v e h l o v á , M. Zdvořilost a řečová etiketa. – In: P. Klener (ed.), *Filologické studie XIX*, Praha: Karolinum, 1994.

Екскерпирани източници

- Мацура, 1994: М а с у р а , V l. *Komandant*. Praha: Mladá fronta, 1994.
- Мацура, 2010: М а ц у р а , В л. *Комендантът*. София: Стигмати, 2010.
- Пасков, 1997: П а с к о в , V. *Balada o Georgu Henychovi*. Praha: Volvox Globator, 1997.
- Пасков, 2011: П а с к о в , В. *Балада за Георг Хених*. – В: *Събрани съчинения*, том II. София: Сиела, 2011.
- Попов, 2004: П о п о в , А. *Мисия Лондон*. София: Сиела, 2004.
- Попов, 2010: Р о р о в , А. *Mise Londýn*. Praha: Dybbuk, 2010.
- Хашек, 1983: H á š e k , J. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války (díl 1 a 2)*. Praha: Československý spisovatel, 1983.
- Хашек, 2007: Х а ш е к , Я. *Приключенията на добрия войник Швейк през Световната война*. София: Книгоиздателска къща Труд, 2007.

e-mail: irena.mankova@abv.bg
 София 1504, бул. „Цар Освободител“ 15
 СУ „Св. Климент Охридски“, ФСлФ